

Паук М. М.,

кандидат філологічних наук,

ВСП «Гуманітарно-педагогічний фаховий коледж
Мукачівського державного університету»

ЧИСЛІВНИК У РОЛІ ОБМЕЖУВАЧА В УКРАЇНСЬКИХ ПРИСЛІВ'ЯХ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню синтаксемних функцій препозитивних форм числівника у структурі українських прислів'їв. Вибір теми зумовлений тим, що препозитивні компоненти в багатьох прислів'ях відіграють вирішальну роль у наданні їм афористичності й образності. Це відбувається в результаті набуття багатьма препозитивними синтаксемами ознак детермінантів або ж, за іншою термінологією, властивостей топіків, які обмежують сферу справедливості суджень, виражених предикативною основою. Порівняння різноманітних визначень прислів'їв дає підстави для виділення таких важливих і облігаторних ознак цієї одиниці: на синхронному рівні прислів'я сприймається як стійкий вираз, воно виражене реченням (простим чи складним), є судженням, що узагальнює народний досвід, має образний, афористичний характер. Будучи стійкими виразами, прислів'я, на відміну від звичайних речень, не формується мовцем, а відтворюється. Це зумовлює специфіку модальності прислів'їв: їх зміст не є породженням мислення мовця, мовець лише відтворює певні істини, які не мають свого конкретного суб'єкта-творця. Основу синтаксем з обмежувальною функцією у складі українських прислів'їв складають іменники. Інші частини мови в ролі обмежувачів є не частотними. У переважній же більшості числівники, незважаючи на препозитивність, виступають звичайними квантитативами при підметах і не розвивають детермінантних функцій, пов'язаних з обмеженням сфери справедливості суджень, виражених предикативною основою прислів'я. Здійснений аналіз семантико-синтаксичних властивостей препозитивних числівників у складі прислів'їв засвідчив їхню здатність виступати детермінантною обмежувальною синтаксемою. Однак появи цієї функції нерідко перешкоджають трансформації семантики числівників, їхня синтаксична пов'язаність із другорядними членами речення, а також особливості їхнього використання в структурі прислів'їв.

Відповідно до мети у статті встановлено репертуар препозитивних синтаксем, утворених формами числівника, визначено реальні й потенційні можливості цих синтаксем до набуття властивостей детермінанта, а також з'ясовано синтаксичні фактори, що перешкоджають цьому процесу.

Ключові слова: синтаксис, семантика, структура українських прислів'їв, детермінанти, прислів'я, числівник.

Постановка проблеми. Одним з основних принципів побудови українських прислів'їв є використання в їхньому складі різноманітних обмежувачів, які звужують сферу справедливості суджень, виражених предикативною основою. За нашими підрахунками, він використаний приблизно в десятій частині українського паремійного фонду.

Причина широкого розповсюдження прислів'їв з обмежувальними синтаксемами впливає із самої природи цього

різновиду української народної творчості. В енциклопедії «Українська мова» ця природа визначається так: «Прислів'я – стійкий вислів переважно фольклорного походження, в якому зафіксований практичний досвід народу та його оцінка різних подій і явищ. Прислів'я, на відміну від приказок, – це самостійні судження, інтонаційно й граматично оформлені як прості («Дружній череді і вовк не страшний») або складні («Біда тому воліві, котрого корова коле») речення. Найчастіше прислів'я виникають унаслідок спостережень за певними часто повторюваними подіями та явищами і виділення в них характерного й особливого» [4, с. 530]. У наведеному визначенні діакритичними характеристиками прислів'я постають такі ознаки: прислів'я є стійкими і самостійними судженнями у формі речень, у них закріплено певні народні узагальнення і народний досвід.

Аналіз останніх досліджень. У «Словнику української мови» прислів'я тлумачать як «влучний образний вислів, часто ритмічний за будовою, який у стислій формі узагальнює, типізує різні явища життя [3, с. 24]. У цьому визначенні з попереднім спільними елементами є вказівка на узагальнення, типізацію, властиві прислів'ям, новим же щодо попереднього визначення є вказівка на образність прислів'їв.

Порівняння різноманітних визначень прислів'їв дає підстави для виділення таких важливих і облігаторних ознак цієї одиниці: на синхронному рівні прислів'я сприймається як стійкий вираз, воно виражене реченням (простим чи складним), є судженням, що узагальнює народний досвід, має образний, афористичний характер. Будучи стійкими виразами, прислів'я, на відміну від звичайних речень, не формується мовцем, а відтворюється. Це зумовлює специфіку модальності прислів'їв: їх зміст не є породженням мислення мовця, мовець лише відтворює певні істини, які не мають свого конкретного суб'єкта-творця. Узагальнена невизначеність суб'єкта обумовлює появу нерелевантних аргументів [1, с. 179–204] і позачасове значення предикатів в прислів'ї, їх зміст не відтворює конкретних ситуацій. Як показують прислів'я, в них ознаки референтності втрачають навіть власні імена людей, яким у звичайних реченнях така властивість притаманна. Наприклад, у прислів'ях *На бідного Хому і дерево пада; Якби Хомі гроші, був би і він хороший, а нема – всяк мина; Без Кіндрата пуста хата*, незважаючи на вжиті власні імена, ми не можемо визначити конкретної особи, якої вони стосуються. У прислів'ях, як і в афоризмах, виражаються закономірності існування не одиничних, а узагальнених реалій або ситуацій. Узагальнена невизначеність суб'єкта зумовлює нерелевантність як аргументів ситуацій, названих у прислів'ї, так і всієї ситуації загалом. Наприклад, у прислів'ї *Без вола хата гола* аргумент-носії ознаки *хата* не позначає якусь конкретну будівлю, а *віл* – це не конкретно названа тварина.

Мета статті. Тут ідеться про будь-яку хату і будь-якого вола. Спроба надати цим аргументам референтних властивостей, тобто ввести в речення члени, які надають аргументам властивість позначати одиничний конкретний предмет, призводить до зміни статусу висловлювання: воно перетворюється з прислів'я у звичайне речення. Наприклад: *Без цього вола хата гола; Без вола ця хата гола; Без цього вола ця хата гола.*

Виклад основного матеріалу. Система мови – це абстрагована від реальної мовленнєвої дійсності ієрархічна організація мовної компетенції, що складається з інваріантних одиниць (фонем, морфем, лексем, графем, речень, текстом), структурована на основі синтаксичних, парадигматичних й епідигматичних зв'язків між елементами на всіх мовних рівнях [9, с. 551].

Серед мовних одиниць різних рівнів центральне місце належить слову, оскільки воно виступає будівельним матеріалом для висловлення, іменуєчи пізнане людиною в реальній дійсності та категоризоване в поняттях і відношеннях. У філософському трактуванні предмети як реалії дійсності пізнаються у процесі діяльності людини й осмислюються в поняттях, а відношення між ними – у поняттєвих категоріях, які об'єктивуються в мові у слові-лексемі, у граматичних формах, граматичних категоріях слів різних частин мови, що визначають специфіку їхньої лексичної і граматичної (морфологічної та синтаксичної) семантики і функції у побудові речення як основної синтаксичної одиниці мови. Розбіжність поглядів учених на проблему класифікації частин мови пояснюється тим, якому критерієві надається перевага у кваліфікації класів слів – ономазіологічному, граматичному чи прагмакомунікативному.

Зокрема, відомі в мовознавстві спроби розглядати числівники як слова, які не входять до системи частин мови за категорійним (частиномовним) значенням – лексичною семантикою, оскільки функціонують як знаки, що обслуговують акти мовлення. І, навпаки, за ономазіологічним критерієм числівник розглядають як самостійну частину мови. В українському мовознавстві числівник зараховують до частин мови з деякими застереженнями.

Так, І.Р. Вихованець характеризує числівник як частину мови, яка позначає означену чи неозначену кількість предметів та абстрактне число: виражає своє категорійне частиномовне значення в морфологічній категорії відмінка та обмеженого функціонування категорій роду і числа [5, с. 152]. Як специфічну ознаку цієї частини мови вчений називає те, що в цьому класові слів домінує критерій семантичний: числівники виконують квантитативну і нумеративну функції (називання абстрактно-математичного числа); їм властивий відносно сталий, кількісно обмежений лексичний склад; це морфологічно своєрідний клас іменних частин мови, який не розподіляється за родами і не змінюється в синтаксичному плані; числівник з іменником найчастіше являє собою неподільний компонент речення, який виконує певну функцію.

У нашому трактуванні числівник – слово ознакове, входить до іменних частин мови, пов'язуючись з іменником, виражає його ознаку за кількісним виявом (як конкретно визначену чи приблизну, неозначену) або ознаку за порядком підрахунку об'єктів мовцем. Кількісний вияв рахованих предметів, представлених іменниками конкретного значення, передає лексична сема, а граматичні значення числа і роду залежать від форми пояснюваного іменника: Один син у школу пішов; Одна кімната добре освітлена; Лагідне теля двох мамок ссе (Нар. тв.).

Якщо іменник за граматичним значенням числа на опозиції «один – більше як один» має форми однини і множини, то числівники, крім нуля, один та похідних від іменників, як тисяча, мільйон, мають форму тільки множини і, як і іменники у множині, не виражають значення роду.

Отже є всі підстави вважати числівник окремою самостійною частиною мови. Переконливим є визначення числівника в монографії С. Жаботинської, яка розглядає його як самостійний логіко-граматичний клас, категорійна семантика якого співвідносна з поняттям числа як «цілісного членованого на підраховані однорідні частини об'єкта, що займає певне місце в числовій ієрархії». Числівники відрізняються від інших груп лексикою системою словотворення та синтаксичними особливостями [6, с. 138]. Категорія кількості виступає як номінативна база цього класу слів, виявляє свою семантику в актуальних процесах номінації, набуваючи статусу числа-концепту у двох ракурсах: кількісно-інтенсивного або індексно-порядкового [6].

Подібні семи містять і похідні від числівників іменники (двійка, п'ятірка, десяток, сотня / сотні, тисячі, п'ятиріччя), прикметники (сторічний, кількадеметровий, подвійний, одноразовий), прислівники (вчетверо, надвоє, чимало), дієслова (удвоїти, подесятирити), але вербалізують їх по-різному – відповідно до синтаксичного призначення форм у системі парадигми. Пор.: *Минуло два роки. Дворічний хлопчик спить; Мати народила двійню; Ідемо до школи удвоє із сестрою. Щось двоїться в очах.* Поняттєва (функціонально-семантична) категорія кількості в числівнику має вияв як лексична семантика на рівні частиномовної організації слів у представленні статичної кількісної ознаки предметів. Членована цілісність та ієрархічно обумовлений порядок у рахунку незрозуміло пов'язані, оскільки порядок рахунку залежить від позначуваних предметів, а граматична форма семантично зумовлена формою пояснюваного іменника. Сема кількості логічно осмислена питальними займенниками Скільки? Котрий? Кількісні числівники позначають число, логічно осмислене питанням Скільки?, а у поєднанні з назвою рахованих однорідних предметів у реченні утворюють синтаксичний комплекс, який відповідає на питання Скільки кого? / чого?

Числівник один має форму однини усіх трьох родів (один, одна, одне), числівники два, дві – (чол. і жін. рід), а також синтаксично вказують на чоловічий або середній рід збірні числівники (двоє чоловіків, троє вікон, четверо малят).

Основною морфологічною категорією числівника є відмінки. Відмінкова парадигма його має форми усіх відмінків, хоч вони по-різному виявляють свій зв'язок з іменником. Логічне запитання *скільки?* передбачає назвати число (кількість) предметів у формі родового відмінка множини: *Кого? Чого?* (крім числівника один). Це властиве усім кількісним числівникам від п'яти і далі (п'ять років, сто дерев, дві треті площі, але: один будинок). Числівники два, три, чотири поєднуються з іменником у формі називного множини.

Основною синтаксичною функцією числівників є атрибутивна як вираження кількісної ознаки предмета. Кількісні числівники її виражають у непрямих відмінках, крім знахідного (об'єкта), а порядкові – в усіх відмінках. У називному відмінку числівник разом з іменником виступає у функції складеного підмета, а в знахідному – прямого додатка

Перехід числівників у прислів'ях до звичайного речення, що виражає висновок з боку мовця, а не узагальненого кола

людей, зумовлений логічним обмеженнями, які з'являються у висловлюваннях про конкретний одиничний предмет.

Наслідком неререферентності прислів'їв є те, що їхні предикативні основи формують категоричні загальні судження. Логічна схема їх має вигляд *Усі S є P* або *Жодне S не є P*. Ця категоричність і виступає основою парадоксальності предикативних основ багатьох прислів'їв. Адже наш життєвий досвід завжди може заперечити таку категоричність, знайти факти, які підтверджують положення, що *Не всі S є P* або *Деякі S не є P*. Введення в прислів'я членів речення, які обмежують простір справедливості судження, що міститься в предикативній основі, дозволяє знизити ступінь категоричності.

У складі обмежувачів домінують різноманітні за структурою і семантикою члени речення, які в мовознавчій літературі виділені в окремий розряд другорядних членів речення, названих детермінантами [6, с. 77–93]. Як зазначає Н.Ю. Шведова, «ознаками, спільними для всіх детермінантів, є: 1) синтаксично визначена позиція відносно до всього іншого складу речення; 2) сполучуваність того самого детермінанта з різними структурними схемами речення; 3) регулярне збереження детермінанта в усіх формах одного й того ж речення» [7, с. 66–77]. За допомогою детермінантів, які перебувають у простому реченні в препозиції, відбувається перетворення загальних категоричних суджень, зосереджених у предикативних основах, у загальні некатегоричні судження, адже детермінанти обмежують рамки справедливості думки, вираженої в предикативній основі.

Основу синтаксем з обмежувальною функцією у складі українських прислів'їв складають іменники. Інші частини мови в ролі обмежувачів є нечастотними. Так, У збірнику «Українські прислів'я та приказки» (далі – УПП) [5] у складі прислів'їв зафіксовано 47 прикладів, у яких вжито препозитивні кількісні числівники. Їх, однак не всі з цих числівників мають обмежувальну функцію.

Набуття додаткових функцій обмеження сфери справедливості спостерігається переважно у прислів'ях, у яких квантитативну функцію виконує числівник *один* при підметі: *Одна біда – не біда* (УПП: 36); *Одна головня і в печі гасне, а дві і в полі горять* (УПП: 56); *Одно дерево – то ще не ліс* (УПП: 59); *Одна ластівка не робить весни* (УПП: 63); *Одна ластівка весни не робить* (УПП: 329); *Одна бджола меду не наносить* (УПП: 94, 329); *Одна дівка – жура гірка, а у кого сім – буде доля всім* (УПП: 156); *Одна дитина – не дитина, а багато дітей – радість* (УПП: 193).

Лише в одному прикладі, що демонструє появу у числівника обмежувальних функцій, натрапляємо на вживання субстантивованого числівника *один*: *Один у полі не воїн* (УПП: 329). Також один раз препозитивний числівник *один* поєднується з іменником в орудному відмінку: *Одним колесом не поїдеш* (УПП: 95).

У двох прислів'ях обмежувальні функції виконують інші числівники: *Сім баб – сім рад, а дитина без пупа* (УПП: 194); *Дві баби – торг, а три – ярмарок* (УПП: 201). Свідченням особливої ролі числівників у наведених прислів'ях служить втрата в багатьох прикладах смислу в разі їхнього випущення: *Біда – не біда; Головня і в печі гасне; Бджола меду не наносить; Дитина – не дитина; Син – не син* тощо. Інше підтвердження появи у квантитативів додаткової обмежувальної детермінантної функції полягає в синонімічних зв'язках наведених при-

слів'їв із складнопідрядними реченнями з підрядними умови. Наприклад: *Якщо біда одна, вона не біда; Якщо головня одна, вона і в печі гасне.*

У переважній же більшості числівники, незважаючи на препозитивність, виступають звичайними квантитативами при підметах і не розвивають детермінантних функцій, пов'язаних з обмеженням сфери справедливості суджень, виражених предикативною основою прислів'я. Зокрема, це стосується таких прислів'їв: *Два голі третього не вберуть* (УПП: 21); *Два третього не ждуть* (УПП: 329); *Два третього не чекають, а четвертого не питають* (УПП: 329); *Два лісі за гребінь б'ються* (УПП: 158); *Два дими, два козути і дві господині ніколи не погодяться* (УПП: 86); *Два півні і дві господині не згодяться ні завтра, ні нині* (УПП: 86); *Два серця розуміються краще, ніж дві голови* (УПП: 167); *Дві невістки в хаті – два коти в мішку* (УПП: 199); *Два ведмеді в однім барлозі не живуть* (УПП: 277); *Два ведмеді в одному барлозі не вживуться* (УПП: 334); *Два брехуни одної правди не скажуть* (УПП: 281); *Два коти в однім мішку не помиряться* (УПП: 334); *Дві господині в хаті не дадуть ради кошеняті* (УПП: 86); *Дві няньки, дві бабки – дитина без ока* (УПП: 194); *Одна розумна голова добре, а дві ще ліпше* (УПП: 244); *Одна голова добре, а дві ще краще, але хай одна розважить і поважить* (УПП: 247); *Одна голова добре, дві ліпше, але хай одна розважить і поважить* (УПП: 329); *Одна голова не бідна, а бідна – так одна* (УПП: 176, 248); *Одна рада хороша, а дві ще краще* (УПП: 344); *Одна біда не докучить, аж десять докучи злучить* (УПП: 36); *І дві копійки – гроші* (УПП: 350); *Одне око, та й те передране, одна дитина, та й та не як люди* (УПП: 196); *Сорок літ – бабський вік* (УПП: 202); *Один учитель краще, як дві книжки* (УПП: 239).

Висновки з досліджень та перспективи пошуків. У цих прикладах кількісні числівники виступають квантитативними синтаксемами й не розвивають здатності обмежувати сферу справедливості судження, вираженого предикативною основою. Про це свідчить неможливість здійснити синонімічну трансформацію наведених прислів'їв у складнопідрядне речення з підрядною частиною умови: (?) *Якщо голіх два, вони третього не вберуть*; (?) *Якщо лісних два, вони за гребінь б'ються*; (?) *Якщо копійки дві, вони гроші*; (?) *Якщо учитель один, він краще, як дві книжки.*

Значні семантичні зміни супроводжують трансформацію прислів'їв, в яких кількісний числівник пов'язаний із другорядними членами, що теж суперечить можливості приписати такій числівниковій словоформі обмежувальну функцію: *Одним пальцем і голки не вдержши* (УПП: 329) ≠ *Якщо палець один, ним і голки не вдержши*; *Однією рукою* (УПП: 329) ≠ *Якщо рука одна, нею в долоні не заплещеш.*

Аналіз наведених прикладів дозволяє сформулювати основні причини, що перешкоджають набуттю числівниками функцій обмежувальних детермінантів. Одна з них пов'язана із втратою числівником здатності виражати конкретне числове значення. Наприклад, у прислів'ях із числівником *два* з'являються значення «не один», «більше, ніж один»: *Два півні і дві господині не згодяться ні завтра, ні нині*; *Дві няньки, дві бабки – дитина без ока*; *Два лісі за гребінь б'ються*. Набуття числівником детермінантних властивостей мало б своїм наслідком повернення числівнику конкретного числового значення. Інша причина, що стоїть на заваді розвитку у числівників детермінантних властивостей, пов'язана зі структурою прислів'я: вона

виявляється в разі порівняння або протиставлення денотатів, що мають кількісні характеристики. Наприклад: *Одна розумна голова добре, а дві ще ліше; Одна рада хороша, а дві ще краще; Одна біда не докучить, аж десять докучи злучить.*

Здійснений аналіз семантико-синтаксичних властивостей препозитивних числівників у складі прислів'їв засвідчив їхню здатність виступати детермінантною обмежувальною синтаксею. Однак появи цієї функції нерідко перешкоджають трансформації семантики числівників, їхня синтаксична пов'язаність із другорядними членами речення, а також особливості їхнього використання у структурі прислів'їв.

Література:

1. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл: логико-семантические проблемы. Москва : Едиториал УРСС, 2005. 384 с.
2. Грамматика современного русского литературного языка / под ред. Н.Ю. Шведовой. Москва : Наука, 1970. 767 с.
3. Словник української мови : [в 11 т.] / АН Української РСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні ; редкол. : І.К. Білодід (голова) [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1970–1980. Т. 8 : Природа–Ряхливий / ред. тому: В.О. Винник [та ін.]. 1977. 927 с.
4. Українська мова. Енциклопедія. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія», 2004. 824 с.
5. Українські прислів'я та приказки / упорядкування С.В. Мишанича та М.М. Пазяка. Київ : Дніпро, 1984. 391 с.
6. Шведова Н.Ю. Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самостоятельные распространители предложения. *Вопросы языкознания*. 1964. № 6. С. 77–93.
7. Шведова Н.Ю. К спорам о детерминантах (обстоятельственная и обстоятельственная детерминация простого предложения). *Филологические науки*. 1973. № 5. С. 66–77.

Pauk M. Numeral with the role of a restrictor in Ukrainian proverbs

Summary. The article is devoted to the study of syntactic functions of prepositional forms of the numeral in the structure

of Ukrainian proverbs. The choice of theme is due to the fact that prepositional components in many proverbs play a crucial role in giving them aphorisms and imagery. This occurs as a result of the acquisition by many prepositional syntaxes of the features of determinants or, in other terminology, the properties of topics that limit the scope of validity of judgments expressed on a predicative basis. Comparison of various definitions of proverbs gives grounds for highlighting the following important and obligatory features of this unit: at the synchronous level the proverb is perceived as a stable expression, it is expressed in a sentence (simple or complex), is a judgment that summarizes folk experience, has figurative, aphoristic nature. As stable expressions, proverbs, unlike ordinary sentences, are not formed by the speaker, but reproduced. This determines the specificity of the modality of proverbs: their meaning is not a product of the speaker's thinking, the speaker only reproduces certain truths that do not have their own specific subject-creator.

Nouns form the basis of syntaxes with a restrictive function in Ukrainian proverbs. Other parts of speech as limiters are not frequency. In the vast majority of numerals, despite the preposition, they are the usual quantitatives in the subjects and do not develop determinant functions associated with limiting the scope of justice of judgments expressed by the predicative basis of the proverb. The analysis of semantic-syntactic properties of prepositional numerals in proverbs testified to their ability to act as a determinant restrictive syntax. However, the appearance of this function is often hindered by the transformation of the semantics of numerals, their syntactic connection with secondary members of the sentence, as well as the peculiarities of their use in the structure of proverbs. In accordance with the purpose, the article establishes a repertoire of prepositional syntaxes formed by numeral forms, identifies the real and potential possibilities of these syntaxes to acquire the properties of the determinant, and clarifies the syntactic factors that hinder this process.

Key words: syntax; semantics; structure of Ukrainian proverbs; determinants; numeral.